

8. ‘સપ્તરંગી ઈન્દ્રધનુષ’ (‘મારે ચાંદો જોઈએ’માંથી)

સુરેન્દ્ર વર્મા અનુવાદક : શર્મિષ્ઠા પટેલ

દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો ઈ.સ. ૧૯૮૬નો પુરસ્કાર મેળવનાર નવલકથા ‘મારે ચાંદો જોઈએ’ (મુઝે ચાંદ ચાહિએ)ના લેખક શ્રી સુરેન્દ્ર વર્મા (૭-૮-૧૯૪૧) હિન્દીના પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર, નવલકથાકાર અને વાર્તાકાર છે. ભાષાવિજ્ઞાનમાં અનુસ્નાતકની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરનાર સુરેન્દ્ર વર્માના નાટક અને ફિલ્મજગત મનગમતા વિષયો છે. તેમનાં પંદરથી પણ વધારે પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. ‘ત્રીન નાટક’ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દિલ્હી દ્વારા ૧૯૭૨માં પ્રકાશિત થયું હતું જેમાં ‘સેતુબંધ’, ‘નાયક’, ‘ખલનાયક’, ‘વિદૂષક’ તથા ‘દ્રોપદી’નો સમાવેશ થાય છે. બીજાં નાટકોમાં ‘સૂર્યકી અંતિમ કિરણસે સૂર્યકી પહલી કિરણ તક’ (૧૯૮૧), ‘આઠવાં સર્ગ’ (૧૯૭૫), ‘છોટે સૈયદ બડે સૈયદ’ (૧૯૮૧), ‘કૈદ-એ-હયાત’ (૧૯૮૩) ઉપરાંત એકાંકીઓમાં ‘શનિવાર કો દો બજે’, ‘વે નાક સે બોલતે હૈં’, ‘હરી ઘાસ પર ઘંટે ભર’, ‘મરણોપરાંત’, ‘નીંદ ક્યૂં રાત ભર નહીં આતી’, ‘હિંડોલ ઈંગુર’ વગેરે છે. વાર્તાસંગ્રહો- ‘કિતના સુંદર જોડા’ તથા ‘પ્યાર કી બાતેં’ - વ્યંગ્ય રચના ‘જહાં બારિશ ન હો’ અને રૂપાંતર ‘બિલ્લી ચલી પહન કર જૂતે’ ઉપરાંત રાષ્ટ્ર નિર્માણ વિષયક લેખ ‘રાષ્ટ્ર નિર્માણ કી યુનૌતી’નો સમાવેશ થાય છે. સુરેન્દ્ર વર્માને સંગીત નાટક એકેડમીનો ૧૯૮૩ના વર્ષનો એવોર્ડ પણ પ્રાપ્ત થયો છે.

આ નવલકથાનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરનાર શ્રીમતી શર્મિષ્ઠા પટેલ ૨૩ નવેમ્બર ૧૯૫૫માં અમદાવાદમાં જન્મ્યાં હતાં. ગુજરાતી અને ભાષાવિજ્ઞાનમાં અનુસ્નાતકની ઉપાધિ ધરાવનાર તેમણે લાઈબ્રેરી અને ઈન્ફર્મેશન સાયન્સમાં પણ અનુસ્નાતક ઉપાધિ મેળવી હતી. સંગીત, નૃત્ય, ચિત્ર ઉપરાંત રાઈફલ શુટિંગ અને ઘોડેસવારીમાં પણ તેમણે નામના મેળવી હતી. ડી ડી ગિરનાર (દૂરદર્શન, અમદાવાદ)નાં ગ્રંથપાલ તરીકે તેમણે પચીસ વરસ સેવાઓ આપી હતી અને ટીવી નાટકોમાં વિવિધ ભૂમિકા ભજવી હતી. ‘ભારતીય સમાજ મેં નારી કા સ્થાન’, ‘કોકોચ’, ‘આરડીબીએમએસ સોફ્ટવેર’ એમની પુરસ્કૃત રચનાઓ છે. યુરોપ-અમેરિકાના પ્રવાસોનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે.

નવલકથાને અંગ્રેજીમાં નેરેટિવ-કથનાત્મક સાહિત્યપ્રકાર કહે છે. એ કહેવાય એ રીતે લખાય છે. વાચક એ વાંચતો હોય છતાં સાંભળતો હોય, દશ્યો-પાત્રો-પ્રસંગો-સંવાદો બધું જોતો-સાંભળતો હોય તેવો અનુભવ કરે છે. અનેક કુટુંબો અને કુટુંબોના સભ્યોના પરસ્પરના સંબંધો એ સૌનું ભાવજગત અને વિચારજગત, એમના સમાજની પરંપરા અને પ્રવાહો એ બધું જ ગતિશીલ - જીવંત ચિત્રો રૂપે આવે છે. વાચકની આંખ, કાન, મન, હૃદય જેવી વિવિધ ઈન્દ્રિયોને થતો સીધો અનુભવ શાબ્દિક પ્રક્રિયારૂપે રજૂ થાય છે. એમાં સમાજદર્શન અને જીવનદર્શન રજૂ થાય છે. વાસ્તવમાં નવલકથા પૂરી થાય પછી વાચકના મનમાં એક નવી જ કથા આગળ ચાલે છે. ઐતિહાસિક સામાજિક અને જાનપદી એવી ત્રણ પ્રકારની નવલકથાઓ લખાય છે. ગુજરાતીમાં ગોવર્ધનરામ, મુનશી, પન્નાલાલ, દર્શક, ધ્રુવ ભટ્ટ નોંધપાત્ર નવલકથાકારો છે.

‘મારે ચાંદો જોઈએ’ નવલકથાની નાયિકા વર્ષાને ઘરમાં બધાં સિલબિલ કહે છે. સત્તર-અઠારની ઉંમરમાં એણે પરિવારના સંઘર્ષો અને સમાજની રૂઢિઓનો સામનો કરવાનો આવ્યો છે. રૂઢિચુસ્ત પરિવાર-સમાજમાં ઉછરી હોવા છતાં તેની અધ્યાપિકા કત્યાલની પ્રેરણાથી એ પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને સ્થાપવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરે છે. આ પુરુષાર્થ તેને દેશભરમાં નામના મેળવનાર સ્ત્રી તરીકે કેવી રીતે ટોચે પહોંચાડે છે તેની છસો પાનામાં રજૂ થયેલી આ નવલકથાનું બીજું પ્રકરણ અહીં અભ્યાસ માટે મૂકવામાં આવ્યું છે. ઘરમાં તિરસ્કૃત અને બીકણ સ્વભાવની સંકોચશીલ છતાં સમજદાર છોકરી તરીકેનું તેનું ચિત્ર આ પ્રકરણમાં રજૂ થયું છે. ‘પોતે કંઈક કરી શકે એમ છે’ એવા આત્મવિશ્વાસનું બી પણ આ પ્રકરણમાં જ રોપાય છે. સૌને માટે એ પ્રેરણારૂપ બને એવું છે.’

નવું સત્ર શરૂ થતાં જુલાઈમાં જ વર્ષા વશિષ્ઠે ફી ભરી દીધી હતી. હવે ફી વગરનો બીજો મહિનો શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. એ ભૂતકાળના અનુભવો પરથી જાણતી હતી કે જેમ જેમ સમય પસાર થતો જશે, એક સામટી ફી ભરવાની શક્યતા વધુ ઓછી થતી જશે.

ગયા મહિને અનેક જાતની જરૂરતો એક સામટી આવી પડી હતી. મહાદેવભાઈએ પીલીભીતમાં નવી સાઈકલ ખરીદી હતી, એટલે તેઓ ત્રણ મહિના માટે કંઈ પણ મોકલવાને અસમર્થ હતા. સ્વાભાવિક રીતે

જ સીમંતિની બહેન ગાયત્રીના સાસરે હવે સાડી, મીઠાઈ-ફળ, તેમજ ચાંદીની વાડકીનાં શુકન તો મોકલવાં જ પડે એમ હતું. કિશોર ગરમ કોટ માટે મનપસંદ ચોકડીવાળા કાપડનોજ આગ્રહ રાખતો આખો દિવસ તલસતો રહ્યો. છતાં તકલીફ તો એ હતી કે એની એંશી રૂપિયાની આ આત્મ જેવડી માંગ પૂરી તો ન જ થઈ શકી કેમકે ટૂંકીની એ ખાસ ડિઝાઈન તો ‘કંચન બંધુ’માંજ ઉપલબ્ધ હતી, ‘હરિરામ એવં સંતતિ’માં નહીં, જ્યાં જૂના શિક્ષક હોવાને નાતે પિતાનું ઉછીનું ઉધારું ચાલતું હતું. સાંજ થતાં વર્ષાએ જ લાડ લડાવતાં ચૂપ કરાવવો પડ્યો હતો. જે કામ ઘરનાં લોકો આખો દિવસ જે નહોતાં કરી શક્યાં, એ વર્ષાએ એક જ મિનિટમાં સરસ રીતે પતાવી દીધું. અભિનયક્ષમ દસ લીટીઓના સંવાદનું અંતિમ વાક્ય બોલીને (“ભાઈ, આપણે ગરીબ છીએ”) એણે એવી કાતરતાથી કિશોરના વાળમાં હાથ પસવાર્યો. (એ જ ક્ષણથી કિશોરના મનમાં બહેન સાથેની ઉત્તમ કક્ષાની પરસ્પરની સમજણ વિકસવા લાગી). એણે વર્ષાના આખી બાંયના પુલોવર જાતે ગૂંથી આપવાના પ્રસ્તાવને સ્વીકારતાં પોતાના ધરણાને કોલ્ડ સ્ટોરેજમાં ખસેડી દીધું (પ૪, સુલતાનગંજમાં આ કોલ્ડ સ્ટોરેજનો વિસ્તાર ઘણો જ વિશાળ હતો. ક્યારેક ક્યારેક વર્ષાને એ મકાન કરતાં પણ વિશાળ લાગતો હતો.)

વર્ષાને ખબર હતી, મોટી બહેનના લગ્નનું દેવું પતાવવામાં પિતાને ઘણો જ સમય લાગશે. એમની ખાંસી વધી ગઈ હતી છતાં પણ ડોક્ટર પાસે નહોતા જતા, જાણે કે વીસ-પચીસ રૂપિયા બચાવીને બધું સરખું કરી દેવાના હોય !

‘ગુડ મોર્નિંગ !’ લોબીમાંથી પસાર થતાં મિસ કત્યાલે થોડા સ્મિત સાથે વર્ષાના અભિવાદનને સ્વીકાર્યું.

કલાસમાં વર્ષા થોડી થોડી વારે, છાત્રાંશુપનું ગહન દૃષ્ટિ વડે એમને નિહાળી લેતી. એમણે વર્ષાના સંકુચિત સંસારની નવી જ ક્ષિતિજો ખોલી હતી, સાહિત્યનો અભ્યાસ એટલો અર્થસભર હતો, જેનો કોર્સના પઠન સાથે એટલો જ સંબંધ હતો જેટલો પોતાની સૌન્દર્યદૃષ્ટિને સમૃદ્ધ કરવાનો. (‘સૌન્દર્યદૃષ્ટિ’, ‘ભાવજગત’, ‘જીવનસૌંદર્ય’, ‘અનુભૂતિ’ તથા ‘અસ્તિત્વ’ જેવા ક્રાંતિકારી શબ્દો વર્ષાની પોતાની શબ્દાવલિમાં એમના જ સૌજન્ય થકી પ્રવેશ્યા હતા.) ‘ગુલાબને કોઈપણ નામ આપો, એની મીઠી સુગંધ તો એ જ રહેવાની, ‘ડેન્માર્ક શહેરમાં કેટલુંક ઘણું ખરાબ છે’ અને ‘ટકવાનું છે કે નથી ટકવાનું એ જ મોટો પ્રશ્ન છે’, (‘ટકશે કે નહીં એ જ મોટો પ્રશ્ન છે’) જેવી પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ એમના સુંદર હોઠો વડે સાંભળતાં વખતે વર્ષા રોમાંચિત થઈ ઊઠી હતી, એને પહેલી જ વખત આ પ્રકારની ‘અનુભૂતિ’ થઈ હતી કે જીવન ઉત્તેજક અને સુંદર પણ હોઈ શકે છે ! (પણ શી રીતે ? શું કરીને ?) પણ કેમ કરીને ? કઈ રીતે ? ઉદાસીનતામાં ગરકાવ થતાં જઈને એણે વિચાર્યું હતું, હું પોતાને યશોદા કહું, ચાહે વર્ષા કહું, પણ મારે તો કાયમ સિલબિલ જ બનીને જ રહેવું પડશે.

અંગ્રેજીના વર્ગમાં વ્યાખ્યાન દરમિયાન અચાનક જ એનું નીચે નમેલું માથું ઊંચું થયું તો નજર સીધી મિસ કત્યાલ સાથે ટકરાઈ.. પાંપણો પર નાનકડું અશ્રુબિંદુ અટવાયેલું જોયું. મિસ કત્યાલે તરત જ નજર ફેરવી લીધી ને વાત ચાલુ રાખી. મળી દૃષ્ટો દૃષ્ટની ગૂઢતા અને (રહસ્ય) એનો ભેદ એ બે જણ સુધી જ સીમિત રહ્યો.

બપોર પછી જ્યારે તે વિદ્યાર્થીઓના કોમનરૂમમાં હતી ત્યારે પટવાળાએ આવીને કહ્યું, “મેડમ કત્યાલ સાહેબ તમને બોલાવે છે - બંગલા પર.”

ધબકતા હૈયે વર્ષા થોડોક વખત તો વિચારમાં પડી ગઈ. એની હથેળીઓ પણ પ્રસ્વેદથી ભીની ભીની થઈ ગઈ — એનાથી વળી કઈ ભૂલ થઈ ગઈ ?!

બંગલાનો ગેટ ખૂલ્લો જ રાખેલો હતો. માળી ખુરપીથી કચારીઓના ઘાસનું નિંદામણ કરતો દેખાયો. લોનમાં પાણીની પાઈપ ખૂલ્લી હતી ને ધીમું ખળ-ખળ પાણી વહી રહ્યું હતું.

લાલ કૉર્કિટવાળી પગદંડી પર તે ધીમા પગલે આગળ વધી અને વરંડાના પગથિયાં ચઢવા લાગી. બારણા પર રંગીન મોટા પડદા લટકતા હતા.

“અંદર આવતી રહે વર્ષા !” અવાજ આવ્યો.

તે અંદર પહોંચી ગઈ.

મિસ કત્યાલ સામેના સોફામાં બેઠાં હતાં, સામે નોટબૂકનું બંડલ. એમણે પોતાની સામે સોફા તરફ ઈશારો કર્યો. તે થોડીક ચોંકીને ગભરાતાં ગભરાતાં બેસી ગઈ.

બેઠક સાદી પણ આકર્ષક હતી. ફર્નિચર પણ આછું અને આરામદાયક. ઓરડામાં વાપરેલા રંગો પણ આંખોને ઠંડક આપનારા હતા. ભીંત પર તૈલીચિત્રો લાગેલાં હતાં. આવી કલાકૃતિઓ એણે શાહજહાંપુરમાં નહોતી જોઈ. (ત્યારે તો વર્ષાનો ‘લેન્ડસ્કેપ’ વિષેનો અભિગમ જ સ્પષ્ટ નહોતો.) ખૂણામાં સ્વયંસંચાલિત રેકોર્ડ પ્લેયરમાં છ રેકોર્ડ મૂકેલી હતી (ત્યારે તો ૭૮ આર.પી.એમ.ની પણ એને ક્યાં ખબર જ હતી !)

જોત-જોતામાં ‘અભી તો મેં જવાન હું’નું ગીત પૂરું થતાંની સાથે જ રેકોર્ડ નીચે ખસી ગઈ હતી અને વળી અભિનવ વાદ્યો સાથે ‘હાર્ડ ડેઝ નાઈટ’ના સૂર રેલાવા લાગ્યા. વર્ષા તો છક જ થઈ ગઈ ને ફરતી થાળી તરફ એકીટશે જોઈ રહી. (પ૪, સુલ્તાનગંજમાં તો રેડિયો પણ નહોતો, હજુ હમણાં જ થોડાં વર્ષો પહેલાં સુધી તો વર્ષા રવિવારની સવારે બાળકોનો કાર્યક્રમ સાંભળવા પડોશમાં જ્યોતિને ત્યાં જતી હતી. મહાદેવભાઈની નોકરી શરૂ થયા પછી એક વર્ષે ઘરમાં ‘વીજળીયુગ’નાં પગરણ થયાં હતાં !)

આ તો કેવી રંગીન દુનિયા છે ! વર્ષાનું હૈયું થોડું રોમાંચિત થઈ ઊઠ્યું.

‘મિસિસ સંપતે મને તારો લેખ બતાવ્યો હતો.’ મિસ કત્યાલે એના તરફ દૃષ્ટિ કરી.

હા, બે અઠવાડિયા પહેલાં જ કલાસમાં લખવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, “ભવિષ્યમાં હું શું બનવા ઈચ્છું છું.”

મિસ કત્યાલ મૂઢુ હસ્યાં, “મોટેભાગે જ્યાં લોકો મુખ્યમંત્રી, ટાટા કે રવિશંકર બનવા માંગતા હોય છે ત્યાં તારી મહત્વાકાંક્ષા નાવિન્યસભર અને અનન્ય હતી.”

વર્ષા શરમાઈ ગઈ. ચિત્તવૃત્તિની ઉદાસ મનોદશામાં નિરર્થક, નકામું ને અડસટ્ટે જ લખી માર્યું હતું - અગડં બગડં ચિતરી માર્યું હતું. ‘મારું ચાલે તો આત્મને ઊંબરે રચાતું સાત રંગોનું નાનકડું મેઘધનુષ્ય બની રહું’, ‘આશ્રમમાં શકુન્તલાની પ્રિય સખી વનજયોત્સના બનું’, ‘ચંદ્રમાને જોઈને ખીલી ઊઠતી કુમુદિની બની રહું’ - પરંતુ આ પ્રદેશને લાયક જ (એવી તો બીકણ છું કે ઉત્તરપ્રદેશની છું !) ઓશિયાળી - શરમાળ એવી મધ્યમવર્ગીય કન્યા હોય તો એની મહત્વાકાંક્ષાનું અંતિમ બિંદુ તો ત્યાં સુધી જ પહોંચી શકવાનું કે કોઈ લોઅર ડિવિઝનલ કલાર્ક એના હાથની વરમાળા પહેરે અને થોડોક કરિયાવર મળવા છતાં અનિષ્ટ ઘટના ના ઘટે...’

કામવાળી ચાની ટ્રે લઈને મૂકી ગઈ. મિસ કત્યાલે બે પ્યાલામાં ચા રેડતાં કહ્યું, ‘અહીં જુનિયર સ્કુલનાં બે બાળકો છે - ભાઈ બહેન. સાતમા અને આઠમા ધોરણમાં. ગામમાં એમની જાગીર છે. રોજ એક કલાક એમને ટ્યૂશન આપવાનું ગમશે ? - પૈસા આપશે મહિને દોઢસો રૂપિયા...!’

વર્ષાનું હૈયું ધબકારો ચૂકી ગયું જાણે.. લાગ્યું કે હમણાં જ કોઈક રક્તવાહિની ફાટી જશે ને ગરમ ગરમ લોહીનો લાલ ફુવારો છૂટશે. નિર્મમ કાળા અંધકારમાં તે વળી અજવાળાનાં આવાં કમાડ ક્યાંથી ખૂલે ?!

મિસ કત્યાલ પાસેથી પ્યાલો પકડવા જતાં એની આંગળીઓ કંપતી હતી.

એમણે ચાનો ઘૂંટ ભરતાં પૂછ્યું, ‘ખાંડ બરાબર છે ને ?’

એણે હા પાડતાં ફક્ત ડોકું હલાવ્યું.

‘ચારેક વાગે તો કોલેજ ખાલી થઈ જાય છે તો ત્યાં છોકરીઓના ‘કોમન રૂમ’માં જ ભણાવી શકાશે. હું પટાવાળાને કહી દઈશ.’ એના તરફ જોઈ બોલ્યાં, ‘બરાબર છે ?’

‘જી !’ એ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક બોલી.

‘કાલથી શરૂ કરીશું ?!’ તેઓ મૂઢુ હસ્યાં. એણે પણ સ્મિત વેરતાં કહ્યું, ‘ચોક્કસ’ !

વર્ષાનો એક એક દિવસ એવી રીતે પસાર થયો કે એટલી ભયંકર અને તીવ્ર ઉત્કંઠા સાથે તો રામગિરી પર પત્નીના વિરહથી ઝૂરતા હેમમાલી નામના યક્ષે પણ નહિ વિતાવ્યો હોય. કેલેન્ડરનું એક એક તારીખિયું ફાડતાં એ એવી રીતે જોઈ રહેતી કે જેમ ‘રઘુવંશ’માં લંકાથી પાછા ફરેલા હનુમાને સીતા સાથે થયેલી મુલાકાતના ફળસ્વરૂપ એમણે આપેલી ચૂડામણિ રામ નિહાળતા રહેતા હતા.

એણે ઘરમાં આ બાબતની ચર્ચા જ નહોતી કરી. એમ વિચાર્યું કે મહીનો પૂરો થાય પછી નવી નકોર નોટો બતાવી બધાંને ચકિત કરી દઈશ.

પરંતુ બજારમાં જનાર્દનરાય ફરી પાછા શર્માજીને મળી ગયા. તેમણે આ સઘળી વાત શર્માજીને જણાવી દીધી.

‘સિલબિલ !’ આ વખતે શર્માજીના અવાજમાં ઉગ્રતા નહોતી. પરંતુ પરિસ્થિતિને સમજવાની વ્યગ્રતા હતી.

રાતના નવ વાગવામાં હતા. તેઓ પોતે ટ્યૂશન ભણાવીને આવ્યા હતા.

સિલબિલ ચૂલા પાસે બેઠાં બેઠાં રોટલીઓ બનાવતી હતી. ભાઈ - બહેન જમતાં હતાં. મા સામેની ભીંતને ટેકે બેઠાં બેઠાં દીવા માટેની દીવેટો બનાવી રહી હતી.

સિલબિલે અવાજ પારખી લીધો.

‘શું ?’ એણે સહજતાથી પૂછ્યું.

‘તેં ટ્યૂશન શરૂ કરી દીધું છે ?’ પિતા રસોડાના બારણા પાસે આવી ઊભા.

બધાંની આંખો સિલબિલ તરફ જઈ અટકી. તાપથી એનો ચહેરો રતુંબડો થઈ ગયો હતો. કપાળ પર બે-ત્રણ લટો ચોંટી ગઈ હતી.

‘હા.’ એણે ફૂલકા રોટલી લઈ ધી યોપડી કિશોરની થાળીમાં મૂકી દીધી.

તેઓ એક પૈસાદાર વેપારીની દીકરીને - જે સિલબિલ જેવડી જ હતી - ભણાવીને આવ્યા હતા અને બંનેની વિપરીત જીવનદશાને લીધે ક્ષણભર હચમચી ઊઠ્યા હતા. કવિ કુલદીપકની પંક્તિ એમને યાદ આવી - ‘વૃક્ષ પોતાને માથે બધો તાપ સહી લે છે, પણ પોતાની છાયા દ્વારા બીજાંને બચાવે છે.’ હું મારી દીકરીને જ નથી બચાવી શકતો, એમણે ઊંડો નિઃસાસો નાંખતાં વિચાર્યું.

સિલબિલે પિતા તરફ જોયું. તેઓ સવારના નિકળેલા અત્યારે પાછા ફર્યા હતા.. ચહેરા પર ઉંમરનો (અને જીવનનો) થાક વર્તાતો હતો. પોતાની ખરાબ મનોદશા અને પિતાના મતવૈભિન્ય છતાં એનું હૈયું થોડું દ્રવી ઊઠ્યું” બે પૈસા વધુ આવશે તો ઘરમાં મદદરૂપ જ થશે.’ એણે નરમાશથી કહ્યું -

મા એ ઊંડો નિઃસાસો નાંખ્યો. આજનો આ મુદ્દો પણ એના અધિકાર-ક્ષેત્રની બહારનો હતો.

કિશોરની નજર ફરી પાછી થાળી પર આવી ગઈ. એણે તો મનમાં ને મનમાં જ નાની દીદીને મૂઠી ઊંચેરી પ્રસ્થાપિત કરી દીધી. ફક્ત એક ઝલ્લી જ રહી જે વારા ફરતી બહેન અને બાપને જોયા કરતી હતી.

“લોકો શું કહેશે ?” આ એક લાચાર પિતાનો આર્તનાદ હતો જે પાંગળો હોવા છતાં પણ દીકરીની સામે ટકી રહેવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

સિલબિલની નજર પિતાની છત્રી અને થેલા પર થતી થતી એમના ચહેરા પર આવી અટકી. જો બાળકો ના હોત તો એ કહી દેત, મેં બે મહિનાથી ફી નથી ભરી. લોકો એનો બંદોબસ્ત કરશે ? પણ એટલું જ કહ્યું, “આ એવી કોઈ વાત નથી કે જેની સાથે લોકોને કંઈ લેવા દેવા હોય.”

થોડીક વાર મૌન રહી ઊંડો નિઃસાસો નાંખતાં પિતા બોલ્યા, “છતાં પણ આ અકરણીય છે.” (નકારાત્મક ‘અ’થી શરૂ થનારા શબ્દો પિતાને વિશેષ પ્રિય હતા... ખાસ કરીને સિલબિલના સંદર્ભમાં ! ‘અનુચિત’, ‘અશોભનીય’ અને ‘અવાંછનીય’ જેવી પદાવલિઓ ‘જય જગદીશ હરે’ની આરતીની માફક સવાર સાંજ ઘરમાં ગૂંજતી જ રહેતી હતી. શબ્દનો અર્થવિસ્તાર કેવી રીતે કરવો એ સિલબિલ દાદા પાસેથી જ સમજી હતી. એમનું જો ચાલે તો ડાહી છોકરી માટે શ્વાસ લેવા સિવાયનું બધું જ ‘અકરણીય’ હોત.)

એણે પણ પિતાની જેમ જ ઊંડો નિઃસાસો નાંખ્યો.

જેમ દેવઉઠી અગિયારસે ભગવાન વિષ્ણુના શેષ શૈયા પરથી ઊઠતાંની સાથે જ યજ્ઞના શાપની કમકમાટીભરી અવધિ સમાપ્ત થઈ ગઈ હતી, એવી જ રીતે જેમ તેમ કરતાં એ દિવસ પણ આવી ગયો, જેની વર્ષા કાગડોળે રાહ જોઈ રહી હતી. અનિરુદ્ધે પોતાના દફતરમાંથી કવર કાઢીને એને આપ્યું જાણે અમૃતફળ. વર્ષાએ દિવસનો એ કલાક કેવી રીતે પસાર કર્યો એ તો એનું મન જ જાણે છે.

બાળકોના ગયા પછી એ બાજુના ટોયલેટમાં ગઈ અને અંદરથી સ્ટોપર ચડાવી દીધી. કવર ખોલ્યું, તો આંગળીઓ થોડી પ્રસ્વેદી ઊઠી.

.. દસ દસની પંદર નોટો હતી.. નવી કડકડતી, કિલપ કરેલી. એણે આંખો બંધ કરી ચહેરો નીચે ઝુકાવી અને કાગળ અને છપાણની સુગંધ શ્વાસમાં ભરી લીધી.

આ કુટુંબની સાત પેઢીમાં કમાણી કરનારી તે પહેલી સ્ત્રી હતી.

ટિપ્પણ

સીમંતિની - જેને બાળક આવવાનું છે તેવી સ્ત્રી **કાતરતા** - ઉદ્વેગ, ઉદાસીનતા, આર્દ્રતા **ધરણા** - એક પ્રકારનો હઠાગ્રહ અથવા સત્યાગ્રહ **સંકુચિત સંસાર** - સીમિત જગત **કોર્સ** - અભ્યાસક્રમ **અનુભૂતિ** - અનુભવ **સૌન્દર્ય** - સુંદરતા **ગૂઢ** - ન સમજી શકાય તેવું **રહસ્ય** - જે જાણવાની ઉત્કંઠા રહે તેવું **પ્રસ્વેદ** - પરસેવો **ખૂરપી** - જમીન ગોડવાનું ઊંડું સુધી છીછરું ખોદવાનું સાધન **બંડલ** - બાંધેલી થપ્પી **તૈલચિત્ર** - તેલિયા રંગોથી બનાવેલું ચિત્ર **લેન્ડસ્કેપ** - કુદરતી દૃશ્યોનું ચિત્ર **સ્વયંસંચાલિત** - ઓટોમેટિક, પોતાની જાતે બંધ થાય તેવું **નિરર્થક** - અર્થ વિનાનું **અડસકે** - અંદાજે **અગડં બગડં** - મન ફાવે તેવું, ન સમજાય તેવું **કુમુદિની** - ચાંદની **ઓશિયાળી** - બીજા ઉપર આધારિત **રક્તવાહિની** - લોહીની આવન-જાવન માટેની નસ **વ્યગ્રતા** - અકળામણ **મતવૈભિન્ય** - મતનું જુદા જુદા હોવું, અલગ હોવું **અકરણીય** - ન કરવા યોગ્ય કામ

રૂઢિપ્રયોગ

તલસતા રહેવું - અધિરાઈથી વાટ જોવી **ઉછીનું ઉધારું ચાલવું** - ઉધારથી, પૈસા ચૂકવ્યા વિના (જે મહિનાને અંતે કે દિવાળી ઉપર ચુકવાય) માલ-ચીજ-વસ્તુ લઈ જવા માટેનું ખાતું અથવા ચોપડો **હાથ પસવારવો** - હાથ ફેરવવો **નિંદામણ કરવું** - ઊગી ગયેલો નકામો કચરો - ઘાસ-છોડ દૂર કરવાં **છક થઈ જવું** - નવાઈ પામવું **વીજળીયુગનાં પગરણ થવાં** - ઘરમાં વીજળી આવવી **દંષ્ટિ કરવી** - જોવું **કાગ ડોળે રાહ જોવી** - ખૂબ ઉત્સુકતાથી વાટ જોવી

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. જેમ જેમ સમય પસાર થશે, એક સામટી ફી ભરવાની શક્યતા વધુ ઓછી થતી જશે એવું વર્ષા ભૂતકાળના કયા અનુભવે જાણતી હતી ?
2. વર્ષાના પિતા શર્માજીની ખાંસી શા કારણે વધી ગઈ હતી ?
3. વર્ષાની પાંપણો પર નાનકડું અશ્રુબિંદુ શા કારણે આવી ગયું હતું ?
4. થોડાં વરસો પહેલાં વર્ષા રેડિયો સાંભળવા પડોશમાં જ્યોતિને ત્યાં શા કારણે જતી હતી ?
5. વર્ષાનું હૈયું જાણે ધબકારો શા કારણે ચૂકી ગયું ?

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના પાંચ-દસ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

1. વર્ષાનો કોલેજમાં ફી ભર્યા વિનાનો બીજો મહિનો શા કારણે શરૂ થયો હતો ?
2. વર્ષાએ કિશોરની જીદને કઈ રીતે શાંત કરી ?
3. ક્લાસમાં વર્ષા મિસ કત્યાલને શા કારણે છાનું-છાનું નિહાળી લેતી ?
4. મિસ કત્યાલ એકલાં જ રહેતાં હતાં એવું શા ઉપરથી કહી શકાય ?
5. મિસ કત્યાલ શિક્ષક તરીકે કેવાં ગણાય ?

પ્રશ્ન 3. સિબબિલ અથવા વર્ષાનું ‘ભવિષ્યમાં હું શું બનવા ઈચ્છું છું ?’ લખાણ મિસિસ સંપતને શા કારણે મિસ કત્યાલને બતાવવા જેવું લાગ્યું હશે ?

પ્રશ્ન 4. વર્ષાની મહત્ત્વાકાંક્ષા વિશે તમારો અભિપ્રાય વિગતે જણાવો.

પ્રશ્ન 5. શર્માજીને પોતાની દીકરી ટ્યૂશન કરે તે કેમ ‘અકરણીય’ - ન કરવા યોગ્ય જણાય છે ?

પ્રશ્ન 6. પ્રકરણનો અંત શા કારણે હૃદયસ્પર્શી બન્યો છે તેનાં ત્રણ કારણ આપો.

પ્રશ્ન 7. નીચેના વાક્યોમાંના અલંકાર ઓળખાવો.

1. એની ઍશી રૂપિયાની આભ જેવડી માંગ પૂરી તો ન જ થઈ શકી.
2. વીજળીયુગનાં પગરણ થયાં હતાં.
3. અનિરુદ્ધે પોતાના દફતરમાંથી કવર કાઢીને આપ્યું, જાણે અમૃતફળ !

વ્યાકરણ એકમ : ૬

અનુવાદ

આ પાઠ્યપુસ્તકમાં કુલ ચાર કૃતિઓ અન્ય ભાષામાંથી અનુવાદ કરીને આપવામાં આવેલી છે. ‘ચહેરો’ અને ‘આંગળી ઝાલીને’ એ બે રચનાનો અંગ્રેજીમાંથી અને ‘સપ્તરંગી ઈન્દ્રધનુષ’ તથા ‘આપણી આશાઓનાં બીજ’ એ બે રચનાનો હિન્દીમાંથી અનુવાદ કર્યો છે. અનુવાદ એ શાસ્ત્ર પણ છે અને કલા પણ. શાસ્ત્ર એટલા માટે કે અનુવાદકનો બે ય ભાષા ઉપર સારો એવો કાબૂ જરૂરી ગણાય. બે ય ભાષાનાં વ્યાકરણોના નિયમોની અને વપરાતા શબ્દોના સંદર્ભોની જાણકારી પણ જરૂરી ગણાય.

‘સપ્તરંગી ઈન્દ્રધનુષ’ પ્રકરણ જે નવલકથામાંથી લેવામાં આવ્યું છે તે ‘મારે ચાંદો જોઈએ’નો અનુવાદ ઈ.સ. ૨૦૦૩માં થયો હતો અને સાહિત્ય અકાદમીએ જાણીતા પ્રોફેસરો પાસે ચકાસાવીને પ્રગટ કર્યો હતો. આ પાઠ્યપુસ્તકમાં એમાંના બીજા પ્રકરણનો સમાવેશ કરતી વખતે શ્રીમતી શર્મિષ્ઠાબહેન પટેલ ફરીથી એ જોઈ ગયાં. તેમણે જ ઘણા ફેરફારો-સુધારા કરી આપ્યા. એને સમજવા માટે આપણે નમૂનાનાં ચાર વાક્યો જોઈએ.

૧. ‘કિશોર ગર્મ કોટ કે લિયે ચૌખાને કે મનપસંદ કપડે કા આગ્રહ કરતે હુએ દિનભર સિસકતા રહા થા.’

“કિશોર ગર્મ કોટ માટે ચોકડીવાળા મનપસંદ કાપડની માગણી કરતાં કરતાં આખો દિવસ ડૂસકાં ભરતો રહ્યો.” (૨૦૦૩નો અનુવાદ)

“કિશોર ગર્મ કોટ માટે મનપસંદ ચોકડીવાળા કાપડનો જ આગ્રહ રાખતો આખો દિવસ તલસતો રહ્યો.” (૨૦૧૬ના અંતમાં કરેલો અનુવાદ)

“કિશોર ગર્મ કોટ માટે મનપસંદ ચોકડીવાળા કાપડની હઠ પકડીને દિવસભર ડૂસકે ચડેલો રહ્યો.” (સૂચિત અનુવાદ)

૨. ‘યહ અવાંતર હૈ કિ અસ્સી રુપયે કી યહ ગગનચુંબી માંગ ફિર ભી પૂરી નહીં હો પાઈ.’

“મોટામાં મોટી મુશ્કેલી એ હતી કે ઍશી રૂપિયાની આ ગગનચુંબી માંગ તોય પૂરી તો ના જ થઈ શકી.” (૨૦૦૩નો અનુવાદ)

“છતાંય તકલીફ તો એ હતી કે એની ઍશી રૂપિયાની આ આભ જેવડી માંગ પૂરી તો ન જ થઈ શકી.” (૨૦૧૬ના અંતમાં કરેલો અનુવાદ)

“એ વાત જુદી છે કે તો પણ ઍશી રૂપિયાની આ આભઊંચી માંગ પૂરી તો ન જ થઈ શકી.” (સૂચિત અનુવાદ)

૩. “શામ ઢલે વર્ષા કો હી દુલાર કે સાથ કિશોર કો ચૂપ કરાના પડા થા”

“સાંજ પડ્યે વર્ષાએ જ કિશોરને વહાલથી છાનો રાખવો પડ્યો હતો.” (૨૦૦૩નો અનુવાદ)

“સાંજ થતાં વર્ષાએ જ લાડ લડાવતાં કિશોરને ચૂપ કરાવવો પડ્યો હતો.” (૨૦૧૬ના અંતમાં કરેલો અનુવાદ)

“ઢળતી સાંજે વર્ષાએ જ હેત વરસાવી કિશોરને છાનો રાખવો પડેલો.” (સૂચિત અનુવાદ)

૪. “જો કામ ઘરવાલે દિનભર મેં નહીં કર પાયે, વહ વર્ષા ને એક મિનિટ મેં સંપન્ન કર દિયા.”

“જે કામ ઘરવાળાં આખા દિવસમાં ન કરી શક્યાં તે વર્ષાએ એક જ મિનિટમાં પતાવ્યું.” (૨૦૦૩નો અનુવાદ)

“જે કામ ઘરનાં લોકો આખો દિવસ જે નહોતાં કરી શક્યાં, એ વર્ષાએ એક જ મિનિટમાં સરસ રીતે પતાવી દીધું” (૨૦૧૬ના અંતમાં (૨૮મી ડિસેમ્બરે) કરેલો અનુવાદ)

“જે કામ પરિવાર જનો દિવસ આખામાં જ નહોતાં કરી શક્યાં, એ વર્ષાએ એક મિનિટમાં જ સંપૂર્ણ કરી લીધું.” (સૂચિત અનુવાદ)

અનુવાદની ખૂબીઓને સમજવા માટે આ ચારે વાક્યોના ત્રણે ત્રણ અનુવાદ તપાસવા જોઈએ.

હિન્દીમાં ‘ચૌખાને કા મનપસંદ કપડા’માં ‘ચૌખાને કા’એ સંબંધવાચક વિશેષણ પહેલાં મૂકાયું છે. એટલે અનુવાદકે પહેલી વાર ‘ચોકડીવાળા’ને ‘મનપસંદ’ની પહેલાં મૂક્યું છે. પણ તેર વરસ પછી ગુજરાતી ભાષાની વ્યવસ્થાના નિયમો બરાબર સમજતાં ‘ચોકડીવાળું કાપડ’ એ શબ્દો સાવ નજીક હોવા જોઈએ તેનો ખ્યાલ આવ્યો છે તેથી ‘મનપસંદ ચોકડીવાળા કાપડ’ (‘કાપડ’ મનપસંદ નથી, માત્ર ‘ચોકડીવાળું કાપડ’ હોય તે જ મનપસંદ છે) એમ ક્રમ બદલ્યો. ‘આગ્રહ કરતે હુએ’નું પહેલાં ‘માંગણી કરતાં કરતાં’ અને પછી ‘આગ્રહ રાખતો’ એમ કર્યું છે પણ અહીં ‘આગ્રહ’ નો અર્થ ‘જીદ’ અથવા ‘હઠ’ થાય. જીદ કેટલીક વાર સમજપૂર્વકની પણ હોય જ્યારે

‘હઠ’ તો ‘બાળહઠ’ તેથી ‘હઠ પકડી’ને ડૂસકે ચડેલો રહ્યો. ‘વધારે યોગ્ય ગણાય. ‘ડૂસકે ચડેલો રહ્યો’ને બદલે તળ ગુજરાતીમાં તો ‘ડસડસતો રહ્યો’ પણ વાપરી શકાય કારણ કે એ દ્વારા એ બધાનું ધ્યાન ખેંચીને સહાનુભૂતિ પણ ઈચ્છતો હતો.

બીજા વાક્યમાં ‘યહ અવાંતર હૈ’ નો ગુજરાતીમાં ‘એ વાત જુદી છે કે’ બંધબેસે તેવો અનુવાદ છે. લેખકના મનમાં પણ એ જ ભાવ છે. હિન્દી વાક્યમાં ‘ફિર ભી’નું મહત્ત્વ ઘણું છે તેથી જ ‘તો પણ’ને અગ્રતાક્રમ આપવામાં આવ્યો. ‘આભગિચી’ની યોગ્યતા પણ નોંધી શકાય.

ત્રીજા વાક્યમાં ‘સાંજ પડ્યે /થતાં’ ને બદલે ‘ઢળતી સાંજે’ બિલકુલ ગુજરાતી લાગે છે અને વર્ષા હોવાથી દુલાર કે સાથનું ‘હેત વરસાવી’ વધારે વાજબી જણાય છે.

ચોથા વાક્યમાં ‘ઘરવાળા’એ અનુવાદ કદાચ ગેરસમજ ઊભી કરી શકે. ‘ઘરવાળાં’ એટલે શર્માજીના પત્ની એવો અર્થ પણ કોઈ લઈ બેસે. એના કરતાં ‘પરિવારજનો’ વધુ શિષ્ટ ગણાય. એ જ રીતે ‘સંપન્ન કર દિયા’નું ‘પતાવી દીધું’ જરા કમને, અણગમાથી કામ કર્યું હોય તેવો અર્થ પણ પહોંચાડે. તેથી ‘સંપૂર્ણ કરી લીધું.’ વિશે વિચાર કરવા જેવો છે. ‘લીધું’ થી એ કામ પોતાના સંતોષ માટે કર્યું હોય તેવો અર્થ ઉમેરાય છે.

આ ચારે વાક્યોના અનુવાદની ચર્ચા ઉપરથી તમને સમજાયું હશે કે અનુવાદ કરતી વખતે મુખ્ય બે બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

પહેલી બાબત તો છે યોગ્ય, બંધબેસતો અર્થ વ્યક્ત કરે અથવા રજૂ કરે તેવા શબ્દની પસંદગી. એની સાથે વિભક્તિના પ્રત્યય, અર્થ, અવસ્થા, કાળના પ્રત્યય વગેરેનો પણ ચોક્કસાઈથી ખ્યાલ રખાવો જોઈએ.

બીજી બાબત છે યોગ્ય પદક્રમની. વાક્યમાં પદક્રમ બહુ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં અથવા ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરતી વખતે તો તેની ખાસ જ કાળજી રાખવી જોઈએ.

બેએક અંગ્રેજી વાક્યનો અનુવાદ તપાસીને આ વાતની ખાતરી કરીએ.

બે વાક્યો “ચહેરો” વાર્તામાંથી લઈએ.

“But you are declared unfit for the ‘military services.’- told the general.”

આ વાક્યનો અનુવાદકે નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે.

“પણ તમને લશ્કરી સેવા માટે અયોગ્ય ઠેરવવામાં આવ્યા છે.” જનરલે કહ્યું.

હવે fit ના ગુજરાતીમાં “લાયક, યોગ્ય, ઉચિત, સક્ષમ, બરાબર, સજ્જ, તૈયાર, તંદુરસ્ત, સમર્થ, કાર્યક્ષમ, શક્તિમાન” એવા એવા અર્થ થાય છે. unfit એટલે fit નહીં તેવા.

‘અયોગ્ય’ અનુવાદમાં ‘યોગ્ય’ એટલે લાયક એવો અર્થ પણ થઈ શકે. સૈનિકની કોઈ ગેર લાયકાત છે નહીં. માત્ર તેને લશ્કરી સેવા માટે unfit જાહેર કર્યો છે. અહીં અક્ષમ, બિનકાર્યક્ષમ કે અશક્તિમાન જેવો કોઈ વિકલ્પ પસંદ કરીએ તો ? કદાચ ‘અશક્તિમાન’ વધારે બંધબેસે છે. વળી ‘ઠેરવવામાં આવ્યા છે’ને બદલે ‘જાહેર કરાયા છે’ એ અનુવાદની યોગ્યતા વિશે પણ વિચારવું જોઈએ.

પદક્રમનો વિચાર કરીએ તો ‘તમને’એ સર્વનામને પાછળ લઈ જવામાં આવે તો સૈનિકને ઓછું ખરાબ લાગે તેવો સંભવ છે. પણ લશ્કરી સેવા માટે તમને અશક્તિમાન જાહેર કરાયા છે. એવો અનુવાદ વધુ બંધબેસે છે.

બીજું વાક્ય જોઈએ

“In the morning he saw that his mother had washed his bag.”

અનુવાદકે તેનો અનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે.

“સવારે ઊઠીને એણે જોયું તો માએ એનો થેલો ધોઈ નાખ્યો હતો.” ગુજરાતીઓ ‘સવારમાં’ નહીં ‘સવારે’ ઊઠે છે. એટલે ‘સવારે’ યોગ્ય છે. .. નું તેની માએ કરવાની જરૂર નથી કારણ કે ‘માએ’ એવું લખાય તે એ જ સૂચવે કે ‘તેની માએ’નો અર્થ થાય. પણ ‘ધોઈ નાખ્યો હતો’ને બદલે ‘ધોઈ નાખ્યો હતો’ એવો અનુવાદ કરીએ તો કેવું ? બરાબર વિચાર કરીને નક્કી કરજો. ‘ધોઈ નાખવું’ એ ગુજરાતી ભાષાનો એક ખાસ રૂઢિપ્રયોગ છે એ તો તમે જાણતાં જ હશો.

આમ અનુવાદ કરતી વખતે થોડી ઝીણીઝીણી બાબતની કાળજી રાખવામાં આવે તો અનુવાદને ચાર ચાંદ લાગી શકે.

તમારે તો પરીક્ષામાં માત્ર બે ગુણ માટે જ અનુવાદના શાસ્ત્ર કે કલાનો મહાવરો કરવાનો છે પણ આવો મહાવરો તમને તમારી ભાષાનો વપરાશ વધુ અસરકારક બનાવતા જરૂર કરી શકે.